

Johannes Weiß

A tudásszociológiától a szociáltechnológiához és vissza?

I.

Rövid megjegyzéseimben egy kérdést – amely bizonyára nem csupán engem érdekel már hosszabb ideje – nem is annyira megválaszolni akarok, mint inkább taglalni. Ez a kérdés a következő: Mivel magyarázható, hogy az a tudós, aki a legnagyobb jelentőséggel bír nemcsak a kultúra- és tudásszociológia keletkezése és korai története, hanem ama mód szempontjából is, ahogyan ezeket a tudományokat ma sok kolléga felfogja és műveli, későbbi éveiben *együttal* igen nagyhatású szociáltechnológiai elképzelést képviselt?

Az első és persze a második pillantásra is úgy tűnik, hogy ez nehezen vagy csak azzal magyarázható, hogy Mannheim gondolati útján nem pusztán egy „fordulatot” hajtott végre, hanem – metodológiai, teoretikus és éppen gyakorlati szempontból – szociológia-megértésének teljes elvi revízióját és átállítását.

II.

A kérdéses fordulat túlságosan nyilvánvaló, úgyhogy még azok sem hunyhatnának felette szemet, akik nem számíthatják magukat a Mannheim-szakértők közé. De az is igaz, hogy általában – tekintettel Mannheim tematikus és politikai-gyakorlati érdeklődésére – inkább látnak súlypontát helyeződést, mint valódi törést. Ezzel kapcsolatban Ernest K. Bramstedt és Hans Gerth, a *Freedom, Power, and Democratic Planning* (MANNHEIM 1950) két kiadója és szerkesztője, a következő okokat nevezik meg: A) Általános előírásaként: Mannheim diagnosztizálja a „nyugati társadalom” mély „válságát”, ennek folytonos képtelenségét arra, hogy egy új, átfogó és stabil integrációhoz jusson el. Mannheim szerzők által idézett szavaival: „The chief difficulty of modern society lies not so much in its vastness as in the fact that the liberal method of organization has not reached the stage where it can produce the *organic articulation* [Gliederung] which a vast and complex society needs.” (MANNHEIM 1940, 106). B) Mannheim szilárd meggyőződése, hogy korának mindkét totalitárius rendszerét e válság kifejeződéseként, de semmiképpen sem annak megoldásaként kell megérteni. C) A pluralista és mégis nagy mértékben (ki nem kényszerített) konformitást felmutató társadalmi és politikai rend Angliában. D) Az angol-amerikai szociológia recepciója a maga pragmatikus, illetve utilitarista és szociálpolitikai irányultságával, amely „conceptual framework”-jében a német és francia szociológiával egy „subtle plan”-né kapcsolódott össze (i. m.).

III.

Ezzel néhány fontos és kétségtelenül szükséges okot jelölnek meg, de számomra nem tűnnek elégségesnek. Sőt, a döntő pont hiányzik, és ez a pont a szociológia mannheimi megértésének a lényegére vonatkozik. A *Die Gegenwartsaufgaben der Soziologie*-ban ez a megértés a következő módon nyilvánul meg: „A szociológia a társadalommal kapcsolatos különböző kollektív, előzetesen adott beállítódások összeütközésében született, és ha már áramlatai mindegyikének hozzárendelése számára közös nevezőt akarunk találni, úgy alkalmasint azt kellene mondani, hogy a szociológia az ipari társadalom emberének megfelelő életorientációja, amelynél nyitva marad, hogy ezt a társadalmat vajon kapitalista vagy szocialista alapon szervezik-e. A bátorság és akarat a társadalmi élettér racionális szemléletére először ezen a társadalmi fokon keletkezik. Mert ez a társadalom tartósan nem állhat fenn, ha a benne résztvevő individuumok nem tudják gyakorolni a racionális előrelátást, ha nem tanulnak meg tárgyyszerű diagnózisok alapján felelősen cselekedni.” (MANNHEIM 1932, 41.)¹ Teljesen ebbe az irányba mutat az is, hogy Mannheim ekkoriban azt követeli a *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*-ban, hogy a szociológiának az átfogó racionalizáció médiumává kell válnia, és nem pusztán a „külső társadalmi átformálás” síkján, hanem „az ember belső átépítésének” a formájában is (MANNHEIM 1935).

A szociológia mint az emberi önmegértés és emberi viszonyok előttünk álló racionalizációját vezető tudománynak ez a felfogása emlékeztet August Comte-ra. Ennek teoretikus és módszertani megalapozása a főműben, az *Ideologie und Utopie*-ban található: Ha minden emberi gondolkodást társadalmilag feltételezettként kell felfogni és így csak mindenkori társadalmi relativitásában lehet (társadalmilag) „igaz”-ként szemlélni, akkor – mindenesetre – az ilyesmit felfedező és elméletileg feldolgozó tudománytól olyan átfogó tudás várható el, amely képes mind intellektuálisan, mind gyakorlatilag rendet és szilárd összetartást létesíteni. A tudásszociológia – ha ez lehetséges volna – ezzel az áthagyományozott ismeretelmélet helyére lépne (MANNHEIM 1929).

IV.

Mannheim Károly – a minden emberi viszony és maga az ember szociológiai racionalizációja programjának kidolgozás és konkretizálása során² – ugyanakkor beleütközik egy ilyen program elvi határaiba. Azonban ennek horderejét nyilvánvalóan nem látja át, mert máskülönben el kellett volna jutnia tudásszociológiája alapfeltevéseinek a revíziójához. Arról van ugyanis szó, hogy a társadalom integrációja szempontjából a vallás megkerülhetetlen és kiemelkedő jelentőségét állítja és emellett, s ez a döntő, a vallási világértelmezésnek abszolút, tehát szociológiailag nem relativizálható saját értelmet és felülmúlhatatlan saját jogot tulajdonít. Ez mindenekeelőtt a *Freedom, Power, and Democratic Planning* utolsó, befejezetlenül maradt fejezetében történik, melynek címe így hangzik: „Thought, Philosophy, Religion and the Integration of Social Order” (MANNHEIM 1950). Mannheim bírálja, hogy a „legtöbb”, különböző elméleti orientációjú „modern szociológus” kevés megértést tanúsított általában „az integráció módszerei és szükségszerűsége”, különösen pedig a „spirituális integráció” (mint „ultimate integration

¹ Az idézett szövegrészre hivatkozik SCHOECK 1952, 316–324.

² Vö. többek között MANNHEIM 1973. E művet posztumusz W. A. C. Stewart állította össze és egészítette ki az 1962-es angol kiadás számára.

of the social order”) iránt (i. m. 285). Ennek a problémának a példaszerű megoldását nyilvánvalóan Anglia fejlesztette ki: „This country gradually worked out a solution that accepted the Christian foundation of society” (i. m. 287).

Magának a vallásnak – melynek a „harmadik út” feltételei között, tehát „egy dinamikus tervezett társadalomban” meg kell felelnie „a társadalom transzcendentális vallási megalapozása iránti szükséglet” különös kifejeződésének (i. m. 288) – „dinamikusnak” kell (müsen) lennie. Erről a fundamentális szükségletről és az adott viszonyok között kielégítésének előfeltételeiről a következőket írja: „Only through satisfaction of these deep-rooted aspiration (that there is a Purpose in what we are doing, and there is a Personal Power to whom man can appeal) can man develop the sense of belonging in a world where he can find his place and where there is an order that supports him and dispels his anxieties. These are some of the inalienable features in human nature that in one way or another will always make for some form of religion. They will not be satisfied with »scientific« interpretations that fail to answer the basic needs of the inquiring mind.” (I. m. 289.) Befejezésül Mannheim „bizonyos trendeket” tárgyal „a jelenlegi társadalomban, amelyek [...] a vallási síkon történő integrációt még fontosabbá teszik.” Itt különbséget tesz a modern társadalomban a „gondolkodás szükséghelyzete” és „az emberi egzisztencia szükséghelyzete” között. Az előbbihez sorolja a tudományos gondolkodás határainak – életvilágbeli és politikai összefüggésekben – történő tudatosítását, a „split consciousness” tapasztalatát, de a „characteristic tendency to regard man’s thoughts as ideologies and rationalizations”, melyből e gondolat manipulációjára való hajlam is kinőtt. A második aspektusra – az emberi egzisztencia szükséghelyzetére – tekintettel az emberi bizonytalanság gyökereiről” beszél, „amelyek az emberi egzisztenciát jellemzik a modern tömegtársadalomban” (i. m. 301).

A vallás a szükséges „collective guidance”-hoz csak akkor tud hozzájárulni, ha nem dogmatikus hittanokra támaszkodik, hanem egy „szociológiai megközelítést” választ annak érdekében, hogy megérthesse a szociális változást és annak okait (i. m. 312). „That means that our religious leaders must keep up with the changing order, building their world outlook and policy upon deeper insight and intellectual comprehension.” (i. m. 313.) A töredék a következő mondatokkal végződik: „Thus, apart from its internal significance, in the period ahead dynamic religion has three major functions in the social order: (1) diagnosing society in transition; (2) focusing attention on important issues; and (3) integrating human conduct on the various levels of social life.” (i. m.)

V.

E durva, de remélhetőleg nem félrevezető vázlat szerint egy kívülállónak – mint amilyenek magamat a mannheimi művel kapcsolatban továbbra is feltételenül tekintenem kell –, Mannheim gondolkodói útja körülbelül a következőképpen jelenik meg: A tudás-szociológia tervezete után Mannheim egészen elvi és ezért valószínűleg öndesztuktív megismerés- és magyarázatigénnyel arra tér át, hogy a nyugati társadalom általa diagnosztizált mély válságának legyőzéséhez szociáltechnikai programot fogalmazzon meg. Emellett a szociológia hegemon igényét új politikai tapasztalatokkal, és a szociológia kiindulópontját tekintve, szociálpolitikailag és szociáltechnikailag is orientált formájának recepciójával kapcsolja össze. E program kidolgozása során a társadalmi integráció – addig messzemenően elhanyagolt – spirituális, azaz vallási dimenziója Mannheim számára egyre nagyobb jelentőséget nyer, és ennél nagyon lényeges a

megfelelően orientált társadalomtudósokkal és teológusokkal folytatott közvetlen gondolatcsere. Végül Mannheim így nemcsak egy ilyen transzcendenciatudat nélkülözhetetlen társadalmi funkcionálisának nyomatékos állításához jut el, hanem ahhoz is, hogy megvédelmezze a vallási tudást és értékeket a generalizált és abszorbeáló ideológia- vagy racionalizációgyanúval szemben, és e transzcendenciatudatnak – a saját, teljesen domináns, funkcionalista perspektíváján túlmenően – elismerje a tudományosan voltaképpen már nem pótolható saját értelmét. Ezzel azonban Mannheim végül mintha a kultúra- és különösképpen a vallásszociológia olyan felfogásához közeledett volna, mint amelyet, minden fennálló különbség ellenére, lényegében Max Weber és Georg Simmel is képviselt.

Fordította Cs. Kiss Lajos

IRODALOM

- MANNHEIM, Karl 1929. *Ideologie und Utopie*. Bonn: Friedrich Cohen.
- MANNHEIM, Karl 1932. *Die Gegenwartsaufgaben der Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- MANNHEIM, Karl 1935. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden: A. W. Sijthoff S Uitgeversmaatschappij N. V.
- MANNHEIM, Karl 1940. *Man and Society in Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- MANNHEIM, Karl 1950. *Freedom, Power and Democratic Planning*. Ernest K. Bramstedt and Hans Gerth (eds.) New York: Oxford University Press.
- MANNHEIM, Karl 1973. *Einführung in die Soziologie der Erziehung*. Düsseldorf: Schwann.
- MANNHEIM, Karl 1997. *Essays on the Sociology of Culture (Collected Works, vol. 7)*. London: Routledge.
- SCHOECK, Helmut 1952. *Soziologie. Geschichte ihrer Probleme*. Freiburg: Alber.